

Zakład Badań Wschodnich
Instytutu Nauk Politycznych
przy współpracy
z Międzyinstytutową Pracownią Badań
nad Rosją i Państwami Poradzieckimi
Wydziału Dziennikarstwa i Nauk Politycznych
Uniwersytetu Warszawskiego

Redakcja naukowa

Tadeusz Bodio

Przywódstwo, elity i transformacje w krajach **WNP**

Problemy metodologii badań

Tom I

Warszawa 2010

Publikacja dofinansowana ze środków przyznanych przez Ministerstwo Nauki
i Szkolnictwa Wyższego w ramach działalności statutowej
oraz Wydział Dziennikarstwa i Nauk Politycznych Uniwersytetu Warszawskiego

**Redaktor naukowy serii
i kierownik międzynarodowego programu badawczego:
Tadeusz Bodio**

Książka przygotowana w ramach międzynarodowego programu badawczego
Zakładu Badań Wschodnich Instytutu Nauk Politycznych przy współpracy
z Międzyinstytutową Pracownią Badań nad Rosją i Państwami Poradzieckimi
Wydziału Dziennikarstwa i Nauk Politycznych Uniwersytetu Warszawskiego
oraz Wydziałem Politologii i Administracji
Wyższej Szkoły Ekonomicznej ALMAMER w Warszawie

Recenzenci:

prof. dr hab. Barbara Krauz-Mozer, Instytut Nauk Politycznych
i Stosunków Międzynarodowych Uniwersytetu Jagiellońskiego

prof. dr hab. Tadeusz Wallas, Wydział Nauk Politycznych
i Dziennikarstwa Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu

prof. zw., dr hab. Arkadiusz Żukowski,
Instytut Nauk Politycznych Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego w Olsztynie

© Copyright by Tadeusz Bodio and Authors
© Copyright by Oficyna Wydawnicza ASPRA-JR, Warszawa 2010

Projekt okładki:
Barbara Kuropiejska-Przybyszewska

Redakcja i korekta:
Zespół

Skład i łamanie:
OFI, Warszawa

Wszelkie prawa zastrzeżone. Każda reprodukcja lub adaptacja całości bądź części
niniejszej publikacji, niezależnie od zastosowanej techniki reprodukcji (drukarskiej,
fotograficznej, komputerowej i in.), wymaga pisemnej zgody Autorów i Wydawcy.

Wydawca:
Oficyna Wydawnicza ASPRA-JR
03-982 Warszawa, ul. Dedala 8/44
tel. 0-602-247-367, fax 615-34-21
e-mail: oficyna@aspra.pl
www.aspra.pl

ISBN 978-83-7545-176-4

SPIS TREŚCI

Autorzy	11
Wprowadzenie: Tadeusz Bodio, <i>Z problematyki badawczej nad teorią i metodologią transformacji, elit politycznych i ich liderów w WNP</i>	17

Część I

Koncepcje, podejścia i perspektywy badawcze

Mirosław Karwat, <i>O subtelnościach badań nad państwami autorytarnymi. Refleksja metodologiczna</i>	45
Roman Bäcker, <i>Podstawowe kategorie polityczne autorytaryzmu</i>	67
Andrzej Antoszewski, <i>Instytucjonalne uwarunkowania rywalizacji politycznej w państwach poradzieckich</i>	91
Andrzej Wierzbicki, <i>Przywództwo i elity krajów WNP w perspektywie badań etnopolitycznych</i>	111
Jarosław Nocoń, <i>Empiryczne, analityczne i normatywne podejścia do badań elit politycznych w transformacji systemowej (na przykładzie państw WNP)</i>	139
Andrzej Sepkowski, <i>Czynniki jakościowe w analizie przywództwa politycznego (w tle przywództwa republik poradzieckich)</i>	161
Maciej Hartliński, <i>Teoretyczne wyznaczniki analizy przywództwa w krajach WNP</i>	181
Piotr Załęski, <i>Tradycyjna kultura polityczna w badaniach nad transformacją w krajach WNP</i>	199
Tomasz Kapuśniak, <i>Zjawisko „wirtualnej polityki” jako problem transformacji krajów WNP</i>	223
Jarosław Szymanek, <i>Systemy rządów w krajach WNP: metodologia badań ustrojowo-porównawczych</i>	237
Krzysztof Kozłowski, <i>Przestępstwo a legitymizacja przywódców na obszarze poradzieckim (aspekty teoretyczno-praktyczne)</i>	279
Jan Błuszkowski, <i>Metodologiczne problemy badań nad stereotypami elit politycznych w krajach WNP</i>	297

Jerzy Sielski , <i>Wzory osobowościowe przywódców politycznych krajów WNP (propozycje konceptualne)</i>	325
Przemysław Sieradzan , <i>Koncepcja przywództwa pasjonarnego Lwa N. Gumilowa</i>	339

Część II

Federacja Rosyjska

Jarosław Ćwiek-Karpowicz , <i>Paradygmaty badań nad przywództwem, elitami i transformacją polityczną w Federacji Rosyjskiej</i>	361
Marek Żyromski , <i>Kontynuacja czy cyrkulacja. Elity rosyjskie w procesie transformacji ustrojowej (wyjaśnienie przyczynowo-skutkowe)</i> ...	375
Łukasz Paw , <i>Profilowanie psychologiczne przedstawicieli władzy – wytyczne do analizy przywódców i elit politycznych Federacji Rosyjskiej</i>	387
Jacek Ziółkowski , <i>Metodologiczne problemy badań nad autorytetem politycznym w społeczeństwach transformacji systemowej (na przykładzie Federacji Rosyjskiej)</i>	411
Ewa Marciniak , <i>Badanie kompetencji przywódców politycznych (casus Michaila Gorbaczowa)</i>	427

Część III

Inne kraje poradzieckie

Tadeusz Bodio , <i>Badania nad teorią i metodologią transformacji oraz elit politycznych w Azji Centralnej</i>	443
Tadeusz Bodio , <i>Wyjaśnienie cywilizacyjne w badaniach transformacji państw Azji Centralnej</i>	471
Andrzej Chodubski , <i>Wektory przemian cywilizacyjnych a funkcjonowanie elit politycznych i ich przywódców w Azji Centralnej</i>	493
Piotr Grochmalski , <i>Autorytaryzm centroazjatycki a kwestia transformacji systemowej – próba poszukiwania modelu metodologicznego</i>	507
Yuriy Matsiyevsky , <i>Transformacje reżimu politycznego na Ukrainie przed i po pomarańczowej rewolucji (interpretacja instytucjonalna)</i>	549

Przywódstwo i elity krajów WNP w perspektywie badań etnopolitycznych

1. Komponenty etnopolityki

Specyficzną cechą krajów WNP jest to, że procesy państwowotwórcze wyprzedzają procesy narodotwórcze. Po proklamacji niepodległości kraje te musiały zmierzyć się z wyzwaniem budowy wspólnoty narodowej w polietnicznych i o dużym potencjale konfliktogennym społeczeństwach. Tym bardziej, że odmiennościom etnicznym nadaje się w nich szczególne znaczenie¹. Stąd kluczową rolę na obecnym etapie ich rozwoju pełni etnopolityka (ros. *ètnopolitika*, ang. *ethnopolitics*, niem. *Ethnopolitik*)², która łączy sferę nauki i praktyki. W sferze nauki istnieją dwa podejścia do polityki. *Pierwsze* z nich definiuje przedmiot badań jako określony zespół instytucji i koncentruje się na formalnym funkcjonowaniu polityki na płaszczyźnie rządowej i tych, którzy starają się na nią wpływać (system regulacji, obejmujący akty normatywne, instytucje, programy, zwyczaje i tradycje funkcjonujące w zakresie stosunków etnicznych). *Drugie* podejście traktuje politykę jako proces społeczny, w którym dostrzegamy

¹ Zob. V. Tiškov, *Ètničnost' i pravo v sovremennoj Rossii*, w: N. Voronina, M. Gal'dia (red.), *Pravovye aspekty ètničeskich otnošenij v Rossii*, Moskwa 2004, s.7.

² Na temat zasadności stosowania terminu *etnopolityka* zamiast *polityka narodowościowa* na obszarze WNP: A. Wierzbicki, *Etnopolityka w Azji Centralnej. Między wspólnotą etniczną a obywatelską*, Warszawa 2008, s. 28.

nierówny podział władzy w społeczeństwie, walkę o nią i jej wpływ na dystrybucję zasobów (reprezentacja wspólnot etnicznych w organach władzy i ich wpływ na zarządzanie państwem, pielęgnacja języka, tradycji, historii, zwyczajów i sposobu życia)³.

Dążenie, a potem osiągnięcie celów przez podmioty polityczne przy pomocy instytucji władzy i odpowiednich norm tworzy *proces polityczny*, który w politologii utożsamia się z polityką jako kategorią ogólną. Proces polityczny to inaczej całokształt działań zinstytucjonalizowanych i niezinstytucjonalizowanych podmiotów politycznych, które realizują swoje funkcje w sferze władzy i prowadzą do rozwoju bądź dezintegracji systemu politycznego⁴. Podstawową kategorią procesu politycznego jest istnienie celów grupowych, które mogą być również indywidualnymi celami liderów politycznych, stawiających cele grupowe w imieniu grupy. Do takich celów może należeć osiągnięcie systemu nowych stosunków międzygrupowych lub stosunków grupy z instytucjami, z którymi znajduje się ona w trwałych więziach, takich jak państwo. Zwykle jednak proces polityczny to walka o status i zasoby, niepodległość, podział stanowisk i funkcji, o które konkurują członkowie grup w jednej przestrzeni politycznej (państwo, wspólnota rodowo-plemienna, terytorialna)⁵. Gdy istotnym elementem procesu politycznego jest etniczność mamy do czynienia z *procesem etnopolitycznym*.

Badania etnopolityki i jej znaczenia w wewnętrznych procesach politycznych rozwinęły się w latach dziewięćdziesiątych, ograniczając się często jedynie do zagadnień ogólnych. Największa aktywność badawcza dotycząca politycznej roli wspólnot etnicznych pojawiła się na obszarze b. ZSRR, ze względu na nowe znaczenie etniczności w procesach państwo- i narodotwórczym.

Przy próbach definicji etnopolityki w przestrzeni poradzieckiej zwraca się uwagę na takie kwestie jak:

- 1) odpowiedzialność państwa i innych podmiotów za relacje ze wspólnotami etnicznymi;
- 2) reprezentacja interesów wspólnot etnicznych, ich przedstawicielstwo w strukturach władzy;
- 3) prawodawstwo, gwarantujące rozwój wspólnot etnicznych, wyrażanie etniczności w życiu zbiorowym i indywidualnym.

³ Zob. G. Stoker, D. Marsh, *Wprowadzenie*, w: D. Marsh, G. Stoker (red.), *Teorie i metody w naukach politycznych*, Kraków 2006, s. 8–9.

⁴ Zob. G. Stoker, D. Marsh, *Wprowadzenie*, w: D. Marsh, G. Stoker (red.), *Teorie i metody...*, dz.cyt., s.9.

⁵ Zob. V. Tiškov, *Novaâ političeskaâ antropologija i rossijskaâ etnologija* (w:) *Meždisciplinarnye issledovaniâ v kontekste social'no-kul'turnoj antropologii*, Moskwa 2004, s. 29–30; *Political Anthropology. Introduction*, Eds. M. Schwartz, V. Turner, A. Tuden, Chicago 1966, s. 8.

Można wyodrębnić trzy komponenty, konstytuujące etnopolitykę: 1) *etniczność*, urzeczywistnianą przez wspólnoty etniczne w polityce i życiu społecznym; 2) *organizmy etnopolityczne*, obejmujące całokształt form organizacji życia społecznego i ich instytucji politycznych, w tym norm prawnych i politycznych, a także ukształtowanych tradycją i zwyczajami instytucji etno-społecznych⁶; 3) *procesy etnopolityczne*, obejmujące reprezentację polityczną wspólnot etnicznych w organach władzy, ich partycypację w zarządzaniu państwem i zachowania polityczne, działalność etnicznych organizacji społeczno-politycznych, procesy narodotwórcze i językowe. Można więc przyjąć, że etnopolityka to „system regulacji, obowiązujący w państwie (organizmie etnopolitycznym), obejmujący akty normatywne, instytucje, programy i zachowania polityczne, umożliwiające indywidualne i zbiorowe wyrażanie etniczności w polityce poprzez reprezentację wspólnot etnicznych w organach władzy i ich partycypację w zarządzaniu państwem, normujący stosunki etniczne między państwem i wspólnotami etnicznymi, jak również między samymi wspólnotami, a także normujący politykę językową”⁷.

W badaniach etnopolityki wykorzystuje się kilka metod analizy funkcjonowania etniczności w życiu politycznym, społecznym i ekonomicznym. I tak, zasadniczym przedmiotem analizy metody *etnopolitycznej* jest partycypacja wspólnot etnicznych w strukturach władzy, zależność między strukturą etniczną państwa bądź regionu i etniczną reprezentacją w ustawodawczych i wykonawczych organach władzy. *Etnopolityczne podejście badawcze* wykorzystuje syntezę *metody komparatywnej* i *systemowej*, której zadaniem jest wykrycie podobieństw między etnicznością władzy, a w konsekwencji ustalenie różnic między państwami Wspólnoty

⁶ Jako *organizm etnopolityczny* traktuję formy organizacji życia społecznego, obejmujące nie tylko organizacje państwowe, ale także *organizmy etnospołeczne*, powstające wśród ludów koczowniczych w celu zaspokojenia określonych potrzeb. Każdy taki organizm ma swoją *zasadę naczelną*, tj. uzasadnienie istnienia. Takim organizmem w społeczeństwie koczowniczym jest *ród*. Członków rodu integrowała *instytucja pomocy wzajemnej*. Organizmy etnospołeczne w postaci struktury rodowo-plemiennej wchodziły w skład różnych organizmów państwowych, ale okazały się od nich trwalsze. Zarazem dysponowały własną strukturą władzy i stosunkowo dużą samodzielnością. Stąd przyjmuję dwa znaczenia organizmu etnopolitycznego: 1) podstawowa jednostka organizacji etnopolitycznej (ród, plemię), w którym obowiązują uwiecznione tradycją i wymuszone uwarunkowaniami zewnętrznymi reguły postępowania; 2) państwo jako organizm etnopolityczny o wyższym stopniu organizacji, którego rdzeń może stanowić wspólnota etniczna z zachowaną strukturą rodowo-plemienną, włączający także ludność obcego pochodzenia. Struktura rodowo-plemienna w rozwiniętych społeczeństwach jest także nazywana *podziałami socjopolitycznymi* ze względu na szczególne (trybalne) więzi społeczne i polityczne, zobowiązujące do lojalności rodowej i plemiennej. Na temat instytucji pomocy wzajemnej: Z. Sokolewicz, *Metoda funkcjonalizmu klasycznego*, w: *Metody etnologii*, cz. I, Warszawa 1981, s. 97.

⁷ A. Wierzbicki, *Etnopolityka...*, dz.cyt., s. 44–45.

Niepodległych Państw. Rozpoznawane zjawisko jest bowiem porównywalne. W zastosowanej metodzie komparatywnej wykorzystuje się ujęcie funkcjonalne, co pozwala na głębsze wniknięcie w istotę porównywanych zjawisk. Ujęcie funkcjonalne dotyczy bowiem bardziej rzeczywistości politycznej, praktyki działania. Pozwala na uniknięcie formalizmu i powierzchowności, charakterystycznego dla ujęcia instytucjonalnego, spłycaenia zabiegów komparatystycznych i wyprowadzenia fałszywych wniosków⁸.

Metoda systemowa pozwala na potraktowanie elity władzy jako podsystemu systemu politycznego, co umożliwia analizę tak w perspektywie strukturalnej, jak i funkcjonalnej. Wyjaśnienie bowiem funkcjonowania elity władzy bez ukazania zadań i czynności, które wypełnia oraz bez struktury, jaką tworzy nie byłoby możliwe. Analiza systemowa umożliwia wykorzystanie najistotniejszych walorów poznawczych metod i technik stosowanych na gruncie historii, socjologii czy antropologii oraz ich implementację do politologii. Dokonanie takiej syntezy stwarza szansę na wielowymiarowy i wieloaspektowy opis i wyjaśnienie czynnika etnicznego w funkcjonowaniu elity władzy.

2. Etniczność

W politologii etniczność może być traktowana jako jeden ze sposobów identyfikacji przestrzeni społecznej. Jest to zarazem szczególna charakterystyka jednostki, której istotą jest poczucie przynależności do określonej wspólnoty ludzkiej, sformowanej na podstawie jej jedności genetycznej i społecznej, przejawiająca się w wyniku kontaktów z innymi wspólnotami przeciwstawieniem i wyodrębnieniem „nas” od „innych”. Możemy ją określić na podstawie:

- 1) języka ojczystego, w którym komunikują się członkowie wspólnoty etnicznej;
- 2) kultury, tworzonej i kultywowanej z pokolenia na pokolenie;
- 3) sposobu zachowania i trybu życia, ukształtowanego w danym etnosie;
- 4) indywidualnej i zbiorowej świadomości przynależności do danego etnosu i odpowiadającego mu etnonimu⁹.

Powyższe elementy etniczności mają więc charakter społeczno-kulturowy, a nie biogenetyczny. Początkowo jednak we wspólnotach rodowo-

⁸ Zob. A. Chodubski, *Wstęp...*, dz.cyt., s. 125–126; *Nauka...*, dz.cyt., s. 38.

⁹ Zob. M. Ešič, *Ėtničnost' i Ėtnos*, w: *Vstreči Ėtničeskikh kultur v zerkale ŗzyka v sopostavitel'nom lingvokul'turnom variante*, Moskwa 2002, s. 22.

plemiennych podstawą etniczności były wyłącznie więzy pokrewieństwa, co wynikało z ich struktury monoetnicznej. Wraz ze wzrostem populacji tych wspólnot, przemieszczaniu się do nowych miejsc osiedlenia w poszukiwaniu zasobów, więzi pokrewieństwa ulegały „rozmyciu” i osłabieniu, a wraz z powstaniem państwa przestawały być podstawą integracji jednostek. Tym bardziej, jeśli było to państwo polietniczne. Tak więc współcześnie podstawą pokrewieństwa etnicznego są elementy socjokulturowe (język, obyczaje, folklor, mitologia i inne), a nie biogenetyczne. Mają one istotne znaczenie w życiu jednostek i zbiorowości, także ze względu na potencjał integracyjny¹⁰.

Zasygnalizowany wyżej proces miał miejsce na olbrzymiej eurazjatyckiej przestrzeni poradzieckiej, która począwszy od XVI w. stawała się praktycznie terytorium jednego państwa – Rosji, a potem ZSRR. W warunkach polietnicznej państwowości ludy słowiańskie, ugrofińskie, tureckie i inne na skutek wzajemnych kontaktów w jednym organizmie etnopolitycznym traciły swój biogenetyczny charakter, na rzecz socjokulturowych elementów etniczności. Historia Rosji służy jako przykład *etno-koegzystencjalizmu*, w którym wspólnoty etniczne zgodnie współistniały i współpracowały ze sobą. Nie brakowało jednakże przykładów *etnocentryzmu* (egoizmu etnicznego), zwłaszcza ze strony elit etnopolitycznych, nie tylko ludności tytularnej.

W państwie rosyjskim uformowała się polietniczna elita rządząca, naukowa i kulturalna. Podstawą jej formowania były dwie zasady. *Po pierwsze*, przedstawiciele elit narodów, które zostały przyłączone do Rosji, z reguły otrzymywali prawa i przywileje *dworianstwa* rosyjskiego w zamian za lojalność wobec władzy¹¹, stając się podporą dynastii Romanowych praktycznie do końca jej panowania¹². Wiele rodów rosyjskich¹³ było obcego pochodzenia, jednak z czasem ulegając rusyfikacji stawały się rodami rosyjskimi. Napływ obcego elementu do rosyjskich elit nasilił się po

¹⁰ Tamże, s. 28.

¹¹ Dotyczy to m.in. elit miejscowych w Azji Centralnej, z wyłączeniem Kazachów Średniego i Młodszego Żuzu oraz Ordy Bukejskiej. Szerzej na ten temat: P. Załęski, *Elity władzy politycznej Kazachstanu*, Warszawa 2006, s. 85. O polityce narodowościowej w Rosji carskiej: A. Wierzbicki, *Etnopolityka...*, dz.cyt.

¹² W państwie moskiewskim 33% rodów bojarskich było pochodzenia wielkoruskiego, 24% polskiego i litewskiego, 25% niemieckiego i zachodnioeuropejskiego i 17% tatarskiego oraz 1% nieokreślonego. Zob. V. Ključevskij, *Russkaâ istoriâ*, Moskva 2005, s. 245.

¹³ Na ten temat: G. Vernadskij, *Opyt istorii Evrazii. Zven'â russkoj kul'tury*, Moskva 2005, s. 162–164; W. Marszewski, *Rosyjskojęzyczni w Kirgistanie – pomiędzy emigracją a asymilacją*, „Społeczeństwo i Polityka. Pismo edukacyjne 2009”, nr 1 (18); V. Ključevskij, dz.cyt., s. 485; L. Grinfel'd, *Nacionalizm. Pât' putej k sovremennosti*, Moskva 2008, s. 2000; Dż. Hosking, *Rossia i russkie. Kniga 1*, Moskva 2003, s. 251.

przekształceniu państwa moskiewskiego w imperium¹⁴. Będąc państwem polietnicznym, rządzonym przez taką elitę, aż do XIX wieku, kiedy usiłowano uczynić Rosjan narodem panującym (w Rosji nie było dominującej narodowości)¹⁵. Po drugie, występował brak zależności pomiędzy pochodzeniem etnicznym a awansem społecznym i karierą zawodową. Ten stan rzeczy przekładał się na wielonarodowościowy skład nie tylko elity władzy, ale także elity naukowej, kulturalnej i wojskowej. Przy tym, z pewnymi wyjątkami, dotyczącymi np. Żydów, czy struktury kadry oficerskiej¹⁶. Po zakończeniu podboju Azji Centralnej w drugiej połowie XIX wieku, Imperium Rosyjskie nie licząc protektoratów środkowoazjatyckich (emiratu bucharskiego i chanatu chowańskiego) stało się na kilkadziesiąt lat praktycznie jedynym suwerennym organizmem etnopolitycznym.

3. Organizmy etnopolityczne i kreacja nomenklatury

Po rewolucji październikowej, elity narodowe, co paradoksalne wykształcone w dawnym imperium inicjowały próby utworzenia niepodległych organizmów etnopolitycznych. Jednakże ostatecznie nad olbrzymią

¹⁴ Pochodzenie etniczne nie miało większego znaczenia. Można było wywodzić się z rodów: tatarskiego (Arakcejew, Jusupow, Uchtomski, Urusow), kabardyjskiego (Bekowicz-Czerkaski), gruzińskiego (Czawczawadze, Orbeliani), ormiańskiego (Bebutow, Łazariew), niemieckiego (Sacken, Benckendorf, Nesselrode), ukraińskiego/kozackiego (Razumowski, Bezbordoko), kałmuckiego (Dondukow) – i należeć do rosyjskiej elity społecznej. Jeśli komuś sprawiało problem porozumiewanie się po rosyjsku, spokojnie mógł posługiwać się językiem francuskim. Szczególnie wiele rodów rosyjskich, zasłużonych w polityce, obronności, nauce i kulturze było pochodzenia tatarsko-tureckiego. Oprócz wyżej wymienionych były to m.in. Achmatowowie, Aksakowowie, Apraksinowie, Bierdiajewowie, Bułgakowowie, Jermolowowie, Karamzinowie, Naryszkinowie, Rachmaninowowie, Skriabinowie, Turgieniewowie, Tuchaczewscy, Uwarowowie, Czaadajewowie. Zob. W. Zajączkowski, *Rosja i narody. Ósmy kontynent. Szkic dziejów Eurazji*, Warszawa 2009, s. 78 i 85–86.

¹⁵ Dż. Hosking, *Rossia...*, dz.cyt., s. 12.

¹⁶ Żydzi byli dyskryminowani, poddawani ograniczeniom w wyborze miejsca zamieszkania, możliwości otrzymania wykształcenia, zdobycia zawodu czy posiadania majątku. W 1888 r. wprowadzono ograniczenia ilościowe dla kadry oficerskiej nierosyjskiego pochodzenia i nieprawosławnych. Określały one procentowo, jaką część kadry oficerskiej, lekarzy wojskowych, administracji wojskowej w zależności od rodzaju wojsk i ich dyslokacji mogą stanowić katolicy, luteranie, muzułmanie itd. Zob. A. Zeveleva, *Istoria političeskich partij Rossii*, Moskwa 1994, s. 47; A. de Lazari (red.), *Idee w Rosji. Leksykon rosyjsko-polsko-angielski*, Łódź 2000, t. 3, s. 156; *Raspisanie vojsk, vojennyh upravlenij, zavedenij i učreždenij, s pokazaniem dopuskajemogo v sostave ich čisla oficerov, klassnyh medicinskih i nemedicinskih činovnikov i vol'noopredelâščichsia, prinadležaščich k innovernemu naseleniu vojnogo ministra s 24 maâ 1888 g.*

przestrzenią poradziecką zapanował ponownie jeden organizm państwowy – ZSRR. Republiki związkowe stały się organizmami etnopolitycznymi w znacznej części sztucznie wykreowanych narodów tytularnych, co sprzyjało formowaniu się własnych, nie tyle republikańskich, co etnicznych elit. Władza radziecka, z jednej strony zwalczała etniczność, z drugiej zaś, zwłaszcza w początkowym okresie jej становienia wychodziła z założenia, że popieranie jej przez nie-Rosjan będzie możliwe wtedy, gdy stanie się ona im bliska, będzie przemawiała zrozumiałym językiem ojczystym i reprezentowana przez ich przedstawicieli. W piśmie okólnym KC RPK(b) z 7 stycznia 1924 r. czytamy m.in.: „Dążyć w pracy codziennej miejscowych komitetów partyjnych w republikach narodowościowych i obwodach do przyciągnięcia na partyjne i państwowe stanowiska kierownicze ludzi miejscowych (...). Przyjąć za regułę, aby w skład prezydiów komitetów obwodowych narodowościowych KC i tak dalej, obowiązkowo wchodził towarzysze, należący do miejscowej narodowości lub znający miejscowe języki. Wprowadzić regułę, że w każdym podstawowym oddziale komitetu obwodowego lub narodowościowego KC kierownik lub jego zastępca powinien być pracownikiem miejscowej narodowości (...). Pomóc narodowościowym KC i komitetom obwodowym w doborze odpowiednich miejscowych pracowników w swoich aparatach”¹⁷. Stanowiło to początek *korenizacji*, kontynuowanej do lat trzydziestych XX wieku. Polegała ona na dopuszczaniu do władzy w republikach i przedsiębiorstwach przedstawicieli narodowości tytularnych republik związkowych, rozpowszechnianiu języków narodowych w administracji¹⁸, szkolnictwie, prasie, wspieraniu kultur i obyczajów etnicznych. Nie oznaczało to rezygnacji z obsady stanowisk partyjnych i państwowych Rosjanami i ludnością rosyjskojęzyczną.

¹⁷ 17 września 1923 r. Biuro Organizacyjne KC RPK(b) omówiło plan przedsięwzięć dotyczących wprowadzenia w życie postanowień w sprawie kwestii narodowościowej i przyjął jego założenia, poruczając Sekretariatowi KC końcową redakcję. Cytowany fragment dokumentu, podpisanego przez J. Rudzutaka jest jego ostatecznym wariantem, który został rozesłany do miejscowych organizacji partyjnych. Zob. *Cirkulárnoe pis'mo CK RPK(b) o meropriiatiach po realizacii postanovlenij po nacional'nomu voprosu, prinátých XII s'ezdom RPK(b) i IV soveščaniem CK RPK(b) s otvestvennymi rabotnikami nacional'nych respublik i oblastej, w: CK RPK(b)-VKP(b) i nacional'nyj vopros. Kniga 1. 1918–1933, Moskva 2005, s. 169–171.*

¹⁸ Korenizację często rozumiano jako wprowadzenie języków ludności miejscowej. W uchwale CIK i RKL o korenizacji aparatu radzieckiego w Kirgiskiej ASRR postanowiono o wydawaniu wszystkich decyzji administracji republikańskiej i lokalnej w językach kirgiskim i rosyjskim, przetłumaczenie dokumentacji urzędowej na język kirgiski lub języki przeważającej ludności, naukę języka kirgiskiego przez urzędników narodowości niekirgiskiej. Zob. *Iz postanovleniá CIK i SNK Kirg. ASRR o korenizacii sovet'skogo aparata*, 3 marca 1928 g., w: *Kyrgyzskaá gosudarstvennost' v XX veke. (Dokumenty, istoriá, kommentarii)*, Biškek 2003, s. 229–231.

Korenizację wznowiono w latach sześćdziesiątych XX wieku. Polityka kadrowa w republikach związkowych spełniała z jednej strony warunki nominalnej suwerenności narodów tytularnych, a z drugiej zapewniała kontrolę centrum. Doprowadziła do konsolidacji i faktycznie wykształcenia elit narodowych w republikach związkowych. Do lat 60. ubiegłego stulecia został utrwalony system, w ramach którego II sekretarzem republikańskiej partii komunistycznej był zawsze Rosjanin bądź Słowianin, który z reguły nie pochodził nawet z danej republiki. Nieoficjalnie pełnił on rolę lokalnego «namiestnika», którego zadaniem była kontrola nomenklatury. Funkcję I sekretarzy republikańskiej partii komunistycznej pełnili przedstawiciele narodów tytularnych. System dublowania i kontroli przedstawicieli narodów tytularnych sprawujących funkcje kierownicze przez Słowian obowiązywał w hierarchii partyjnej i państwowej aż do szczebla lokalnego.

„Druga korenizacja” z lat sześćdziesiątych nazywana także *erą pa-trymonialną*¹⁹ była związana z rządami N. Chruszczowa i L. Breżniewa. Przywódcy republik związkowych dysponowali stosunkowo dużą samodzielnością w stosunku do centrum, dopóki dostarczali pozytywnych bilansów gospodarczych i tłumili miejscowy nacjonalizm. Co istotne, nie byli poddawani ścisłej kontroli centrum. W odróżnieniu od *korenizacji* z lat dwudziestych nie była ona kierowana z Moskwy, lecz realizowana z inicjatywy przywódców republik. W republikach aparat partyjno-państwowy, zdominowany przez ludność miejscową, przy jednoczesnym zachowywaniu więzi patronalno-klientalnych i rodowo-plemiennych np. w Azji Centralnej, konsolidował się wokół przywódcy należącego do tej samej narodowości²⁰. Symbolizował on zdolność do reprezentowania

¹⁹ Termin wprowadzono na początku lat dziewięćdziesiątych. Zob. U. Halbach, *Das Erbe der Sowjetunion*, w: *Machtmosaik Zentralasien. Traditionen, Restriktionen, Aspirationen*, Osteuropa 2007, nr 8–9.

²⁰ Do najbardziej wpływowych należał Dinmuchamed Kunajew, I sekretarz KC KP Kazachstanu w latach 1960–1962 i 1964–1986, który jako protegowany L. Breżniewa był członkiem Biura Politycznego KC KPZR, a także członkiem Rady Najwyższej ZSRR. W okresie jego rządów etniczacja (kazachizacja) republikańskiego aparatu partyjno-państwowego była szczególnie wyraźna, chociaż Kazachowie nie osiągnęli pełnej dominacji. Szczególnie było to zauważalne od 1971 r., kiedy to jego pozycja uległa dalszemu wzmocnieniu dzięki pełnemu członkostwu w Biurze Politycznym KC KPZR. W 1981 r. Kazachowie stanowili 51,9% członków KC KP Kazachstanu i kierowali 47% wydziałów republikańskiego KC, ale wydziały gospodarcze, takie jak przemysłu ciężkiego, rolnictwa i budownictwa były nadal kierowane przez Rosjan, podobnie jak kluczowy z ideologicznego punktu widzenia wydział agitacji i propagandy. Bardziej wyraźna była kazachizacja republikańskich struktur rządowych. W 1964 r. 33% stanowisk w radzie ministrów zajmowali Kazachowie, a w 1981 r. 60%, w tym resorty uznawane za kluczowe, takie jak przemysłu ciężkiego, rolnictwa i budownictwa. Za czasów D. Kunaeva Kazach był nawet szefem republikańskiego KGB. Zob. M.B. Olcott, *The Kazakhs*, Stanford 1995, s. 243–244.

interesów republiki wobec centrum i paradoksalnie, mimo oficjalnego przeciwstawiania się nacjonalizmowi, pozytywnie wpływał na proces narodzić się w republikach. W ten sposób powstał system, który wiązał nomenklaturę z klientelizmem i szarą strefą gospodarki. Podstawą tego systemu było osobiste oddanie, sięgające od terenowych ogniw partii aż do Komitetu Centralnego KPZR. Metodą rekrutacji kierownictwa republikańskiej partii komunistycznej, będącej częścią KPZR, był zatem system patronalno-klientalny, którego istotą był związek z dążącym do władzy patronem. Wyłanianie lokalnych elit partyjnych niższego szczebla należało do republikańskiego kierownictwa partii. W niektórych republikach niekiedy wpływ miała na to także starszyzna plemienna²¹. W ten sposób na poziomie republikańskim stopniowo krystalizowały załączki się *etnokracji*, która na niższym szczeblu organizacyjnym republiki nosiła znamiona podziałów *subetnicznych* (plemiennych, rodowych), *etnoregionalnych* i wspomnianych wcześniej *patronalno-klientalnych*²².

4. Przywództwo i elity w optyce etnopolityki krajów WNP

W wyniku dezintegracji ZSRR republiki związkowe zostały przekształcone w niepodległe organizmy etnopolityczne. Nowe państwa stały się przestrzenią, na której odbywa się rywalizacja grup etnicznych i adresem ich roszczeń, niezadowolonych ze swojego statusu prawnopolitycznego i ekonomicznego, co prowadzi do mobilizacji etnicznej. Państwo współczesne powinno realizować szereg priorytetowych zadań w zakresie etnopolityki. Pierwszym z nich jest integracja wszystkich grup etnicznych w społeczeństwie obywatelskim, kształtowanie wartości obywatelskich. Istnieje kilka strategii formowania takiego społeczeństwa, ale za najbardziej optymalną uważany jest *multikulturalizm*. Polega on na integracji grup etnicznych przy zachowaniu pluralizmu kulturowego, tzn. własnej tożsamości etnicznej. Drugim ważnym zadaniem w zakresie etnopolity-

²¹ Zob. Załęski P., *Klientelizm i trybalizm jako komponenty kultury politycznej (studium przypadku – Kazachstan)*, „Rocznik Nauk Politycznych” 2005, nr 3.

²² Popierany przez sekretarza generalnego KC KPZR i sekretarza KC partii republikańskiej, z reguły dobierał współpracowników i obsadzał kierownicze stanowiska w republice ludźmi pochodzącymi z miejscowości, w której się urodził, własnego rodu, plemienia, czy w przypadku Kazachów żuzu: „Dylemat powstających w takich warunkach siatek klientalnych polega na tym, że awansujący patron musi zbudować sobie w centrali nie tylko wierny i spolegliwy, ale także sprawny aparat działania”. Zob. A. Mączak, *Nierówna przyjaźń. Układy klientalne w perspektywie historycznej*, Wrocław 2003, s. 338.

tyki powinno być dążenie do utrzymania równowagi interesów między dominującą większością a mniejszościami etnicznymi, utworzenie odpowiednich instytucji i wprowadzenie rozwiązań zapobiegających etnokracji większości i nadmiernej polityzacji etniczności mniejszości. Trzecim zadaniem, jest formowanie polietnicznych elit politycznych, ekonomicznych, kulturalnych, w skali ogólnokrajowej i regionalnej²³.

W państwach poradzieckich realizacja zadań etnopolityki jest uwarunkowana modelem transformacji systemowej i stylem przywództwa politycznego. W przestrzeni WNP dominuje autokratyczny model przywództwa. Ograniczanie autonomii instytucji i jednostek, charakterystyczne dla władzy autokratycznej, obejmuje także stosunki międzyetniczne. Autokratyzm sprzyja więc nie tylko etniczacji władzy, ale w jej ramach etniczacji przywództwa. Przywódcą – głową państwa zostaje z reguły osoba reprezentująca dominującą politycznie i niekiedy demograficznie wspólnotę etniczną. Taka bezpośrednia zależność pomiędzy autokratyzmem a budową państwa etnokratycznego występuje w państwach Azji Centralnej – Uzbekistanie, Turkmenistanie i Tadżykistanie. W pierwszym przypadku podstawą przywództwa mogą być zależności klanowo-terytorialne i patronalno-klientalne²⁴, a w drugim terytorialno-plemienne. W Uzbekistanie państwo i naród są wielką rodziną, w której wszyscy członkowie wykonują przypisane im obowiązki, wynikające z przynależności do niej. Głową tej rodziny jest prezydent. Gotowość członków rodziny do pracy na rzecz wspólnoty jest odbierana jako patriotyzm i przynależność do narodu, na czele którego stoi prezydent²⁵. Najniższy szczebel w hierarchii wspólnoty stanowią rodzina i – *mahalla*²⁶. Regulowała ona życie społeczne i ekonomiczne ludności osiadłej, a także jej życie prywatne. *Mahalla* stanowiła tradycyjną formę wspólnoty sąsiedzkiej²⁷, składającą się ze spokrewnionych rodzin. Wspólnota sąsiedzka stała się zatem podstawą *uzbeckości* (*uzbekčilik*) i tradycji uzbeckiej wykorzystywaną w oficjalnej ideologii władzy. Jest to obszar powiązań, pokrewieństwa, który może być uważany

²³ Ū. Šabaev i A. Sadochin, *Ėtnopolitologija*, Moskva 2005, s. 66.

²⁴ Z oficjalnych dokumentów wyłania się wizerunek prezydenta Uzbekistanu I. Karimova jako przywódcy dążącego do budowy wspólnoty obywatelskiej (uzbekistańskiej), a nie uzbeckiej.

²⁵ J. Rasanaagam, *Ėtničnost', gosudarstvennaja ideologija i ponatie „obščina” v Uzbekistanie*, w: *Ferganskaia Dolina. Ėtničnost'. Ėtničeskie processy. Ėtničeskie konflikty*, Moskva 2004, s. 150.

²⁶ Przypuszcza się, że *mahalla* była odbiciem podziałów rodowo-plemiennych przeniesionych do miasta, o czym może świadczyć zachowywanie się dzielnic skupiających mieszkańców należących do określonych wspólnot etnicznych i według pochodzenia terytorialnego. Zob. Z. Jasiewicz, *Rodzina, społeczność lokalna i grupa etniczna w Polsce i Azji Środkowej*, Poznań 2004, s. 192.

²⁷ C. Polákov, *Tradicionizm v sovremenom sredneaziatskom obščestve*, Moskva 1989, w: *Musul'manskaia Srednaia Aziia. Tradicionizm i XX vek*, Moskva 2004, s. 178.

za przestrzeń wspólnoty etnicznej (narodowej). Władza dąży do stworzenia za pomocą *mahalli* wizerunku solidarnego społeczeństwa, jednolitego narodu.

W przypadku turkmeńskim mamy do czynienia z kultem jednostki, który przekłada się na hegemonizm terytorialno-plemienny (baszyzm)²⁸. We współczesnym Turkmenistanie awans zawodowy, polityczny jest utrudniony dla osób spoza *Ahalteke*, bądź tych którzy nie przyjmą ich języka, stroju, obyczajów itd. *Ahalteke* dominują nad pozostałymi klanami nie tylko politycznie, ale i ekonomicznie, z lekceważeniem odnosząc się do Turkmenów z innych plemion. Hegemonizm plemienny *Ahalteke* miał w założeniach nieżyjącego prezydenta Saparmurata Nijazowa realizować dwa cele: pierwszy odnosił się do procesu narodotwórczego – stworzenia narodu i państwa „nowych Turkmenów”, których rdzeniem miało być *Ahalteke*; drugi – to zachowanie władzy prezydenta²⁹.

Spoiłem klanów tadżyckich są rzeczywiste bądź fikcyjne więzi pokrewieństwa. Na ich czele stała zwykle prominentna jednostka. Warto dodać, że gdy dany klan opanowuje struktury władzy, stanowiska są obsadzone nie tyle przez ludzi z regionu klanu, lecz z najbliższego otoczenia lidera klanu, ze względu na miejsce urodzenia czy zamieszkania. Więzy lokalne były bardziej zakorzenione w najbliższym pokrewieństwie, przyjaźni czy zależności patronalnej niż w pochodzeniu etnicznym czy przynależności językowej. Tak było w przypadku prezydentów Rachmona Nabijewa, czy też Emomali Rachmonowa (Rachmona).

Autokratyzm może się łączyć także z fasadowymi deklaracjami budowy *polietnicznego narodu politycznego* (Rosja, Kazachstan, Kirgistan), zintegrowanego na podstawie obywatelstwa, terytorium, historii. Nieoficjalnie zaś poprzez działalność innych instytucji politycznych (parlament) i aparatu władzy wspierany jest etnocentryzm, a nawet zależności trybalne (Kazachstan, Kirgistan, republiki narodowe w Rosji).

W państwach Zakaukazia – Armenii i Azerbejdżanie ze względu na dominację demograficzną narodów tytularnych autokratyzm, skonsolidowany wokół klanów rządzących łączy się z etnocentryzmem, mobilizowanym nie wobec „zagrożeń” wewnętrznych (mniejszości etniczne), lecz zewnętrznych. W obu przypadkach jest to nierozstrzygnięty i przeciągający się konflikt o Górski-Karabach. Na Ukrainie, w Mołdowie i Gruzji³⁰ próby wprowadzenia demokratycznego przywództwa, silne zwłaszcza

²⁸ Zob. T. Bodio, *Przywództwo i elity polityczne*, w: T. Bodio (red.), *Turkmenistan. Historia – Społeczeństwo – Polityka*, Warszawa 2005, s. 356.

²⁹ Š. Kadyrov, „Naciá” plemen. Ėtniceskie istoki, transformaciá, perspektivy gosudarstvennosti v Turkmenistane, Moskva 2003, s. 168.

³⁰ W 2009 r. wystąpiła z WNP.

na początku prezydentury W. Juszczenko na Ukrainie i M. Saakaszwili w Gruzji łączą się również z etnocentryzmem, skonsolidowanym wobec oczekiwanego zagrożenia ze strony Rosji (Ukraina, Gruzja) oraz Rumunii (Mołdawia). Szczególnym przypadkiem zależności pomiędzy stylem przywództwa a modelem etnopolityki jest Białoruś. Obserwowana w krajach WNP etniczacja państwa wpisuje się w panoramę procesów etnopolitycznych na tym obszarze.

5. Strategie etnopolityczne i ich implikacje dla struktur władzy

Rozwiązanie ZSRR sprzyjało aktywizacji procesów etnopolitycznych na obszarze poradzieckim. Istotą procesów etnopolitycznych są dynamiczne i wzajemnie powiązane ze sobą działania wspólnot etnicznych w sferze polityki. Celem tych działań jest konsekwentne rozwiązywanie problemów społeczno-politycznych, a w pierwszej kolejności tych związanych z dostępem do władzy politycznej i współrządzenia państwem. Przejawy i charakter rozwoju procesów etnopolitycznych zależą w dużym stopniu od programu i praktyki politycznej rządzącej elity władzy oraz aktywności politycznej wspólnot etnicznych. Proces etnopolityczny jest kształtowany przez system polityczny, kulturę polityczną społeczeństwa, poziom tożsamości etnicznej i narodowej, mobilizacji etnicznej, a także znaczenie tradycji w życiu społecznym.

Próby przezwyciężenia radziecko-rosyjskiej spuścizny politycznej i kulturowej wyznaczają ramy dla procesów etnopolitycznych w przestrzeni poradzieckiej. Charakteryzują się one tzw. *strategią wahadłową*, czyli osiąganiem na przemian odmiennego położenia. Polegało to na realizacji dwóch przeciwstawnych strategii. Pierwszy cykl wahania, przypadający na pierwszą połowę lat 90. XX wieku, przejawiał się w dążeniu do budowy państwa etnokratycznego, podniesienia statusu politycznego etnosów tytularnych³¹ – państwowotwórczych, ustanowienia dominacji ich kultury, a jednocześnie odpływem ludności rosyjskiej. Ustanawianiu etnokracji sprzyjała *polityzacja etniczności*, polegająca m.in. na eksponowaniu w polityce symboliki etnicznej. Jednym z mechanizmów realizacji strategii etnokratycznej było ustawodawstwo językowe, uchwalone u schyłku istnienia ZSRR i podnoszące status języków narodów tytularnych do rangi języków państwowych. W przestrzeni poradzieckiej zachowała się bo-

³¹ Naród (etnos) tytularny to naród, od którego etnonimu (nazwy własnej) pochodzi nazwa odpowiedniego organizmu państwowego lub autonomicznego.

wiem znacząca pozycja języka i kultury rosyjskiej, pełniących rolę środka integracji i komunikacji międzyetnicznej³².

Drugi cykl strategii wahadłowej w drugiej połowie lat 90. charakteryzował się dążeniem do budowy multikulturalizmu w społeczeństwach poradzieckich. Towarzyszyła mu aktywizacja ludności rosyjskiej. W tym czasie, po nasileniu w pierwszej połowie dziesięciolecia – odpływ tej ludności z byłych republik ZSRR zmniejszył się, a wiele państw dokonało reorientacji etnokratyzmu na rzecz polityki multikulturalizmu. Polityka ta jest jednak realizowana niekonsekwentnie, zamiast sprzyjać różnorodności kulturowej, staje się źródłem konfliktów. Wynika to z kilku przyczyn. *Po pierwsze*, niekonsekwencja w realizacji strategii multikulturalizmu wpływa na doznania psychologiczne wspólnot etnicznych, których status społeczno-polityczny ulega co jakiś czas zmianom. *Po drugie*, problemy ekonomiczne ograniczały wielkość środków na realizację konkretnych programów rozwoju multikulturalizmu. *Po trzecie*, jak wskazano wcześniej, multikulturalizm kolidował z ideą jedności narodowej, której podstawą są tradycyjne wartości narodu tytularnego.

Elementem procesu państwowotwórczego w krajach WNP jest wspomniana wcześniej etniczacja. W procesie tym państwo jest przedstawiane jako „własność” określonej wspólnoty etnicznej, stworzone przez nią i tylko dla niej³³. Zjawisko to polega na wykorzystywaniu dominacji demograficznej, a także języka i kultury narodu państwowotwórczego do ustanowienia jego hegemonii politycznej i ekonomicznej w państwie.

Z powyższych rozważań wynika, że *etniczacja* odnosi się do:

- 1) systemu prawnego – prawno-konstytucyjnego priorytetowego traktowania narodu państwowotwórczego, polegające na przyznaniu mu większych praw w stosunku do innych narodowości w państwie;
- 2) koncepcji narodu, którego więzią integrującą jest pochodzenie etniczne obywateli;
- 3) systemu władzy, ustanawiania etnokracji w polityce kadrowej, polegającej na rekrutacji elit politycznych i pracowników administracji publicznej spośród narodowości tytularnej;
- 4) polityki językowej, polegającej na wprowadzaniu języka ojczystego

³² O. Nečiporenko, A. Nysanbaev, *Rossia i Kazachstan v XXI veke. Opyt modernizacionnych reform*, Novosibirsk 2005, s. 327.

³³ Nacjonalizujące się państwo, mniejszość etniczna i zewnętrzna ojczyzna to składowe tzw. trójkąta Brubakera. R. Brubaker, *Nacjonalizm inaczej: struktura narodowa i kwestie narodowe w nowej Europie*, Warszawa, Kraków 1998, s. 65. R. Brubaker odnosi teorię etniczacji do państw postkomunistycznych. Kwestionuje ją Taras Kuzio, który uważa, że wszystkie państwa obywatelskie również mają swój rdzeń etnokulturowy i faktycznie podlegały etniczacji (nacjonalizacji). Zob. T. Kuzio, „Nationalising states” or nation-building? a critical review of the theoretical and empirical evidence, „Nations and Nationalism” 2001, nr 7 (2).

narodowości tytularnej jako jedyne go języka państwowego w administracji, edukacji, zmianach nazw geograficznych, marginalizowaniu innych języków narodowych, bez uwzględniania struktury etnicznej, a zwłaszcza dyferencjacji etnicznej regionów;

- 5) kultury, wprowadzaniu systemu wartości narodu tytularnego jako obowiązującego wszystkich obywateli;
- 6) historii, mitologizacji własnej przeszłości i marginalizacji przeszłości innych narodów na danym terytorium;
- 7) gospodarki, wspierania rozwoju gospodarczego i poziomu życia narodowości tytularnej.

Etnizacja państwa marginalizuje nie tylko mniejszości etniczne, ale także ludność tytularną. Proces ten jest najsilniejszy w Azji Centralnej, a także na Zakaukaziu. W przypadku, gdy podstawą autorytaryzmu są subetniczne więzi rodowo-plemienne, głównie wśród ludności o tradycji koczowniczej w Azji Centralnej (Kazachowie, Kirgizi i Turkmeni) oraz wspólnotowe, etnoterytorialne (Uzbecy, Tadżycy) praktycznie wyklucza ona większość społeczeństwa nie tylko z partycypacji politycznej, ale w ogóle z życia społeczno-politycznego i ekonomicznego. Kazachizacja, kirgizacja, turkmenizacja³⁴, uzbekizacja czy tadżykizacja jest dokonywana w imieniu narodów tytularnych, ale przez wąskie elity etniczne, których korzenie tkwią w nomenklaturze partii komunistycznej³⁵. Mimo marginalizacji większości ludności tytularnej ludność nietytularna odbiera zachodzące procesy jako etnizację, co podkreśla Joma Nazpary na przykładzie kazachstańskim³⁶. Ludność nietytularna wychodzi bowiem z założenia, że

³⁴ Istotą turkmenizacji i zarazem archaizacji jest dbałość o przynależność do narodowości tytularnej kandydatów do elity władzy, kwestia pochodzenia z określonego rodu i plemienia, zajmowana pozycja w strukturach tych wspólnot czy lojalność wobec przywódców. Podziały rodowo-plemienne i wyrastający z nich trybalizm są, jak pisze Tadeusz Bodio, najbardziej złożonymi aspektami transformacji ustrojowej Turkmenistanu. Zob. T. Bodio, *Trybalizm jako fenomen kultury politycznej (studium przypadku – Turkmenistan)*, „Rocznik Nauk Politycznych” 2005, nr 8.

³⁵ Nurlan Amrekulov dochodzi do wniosku, że Kazachstan w końcu lat dziewięćdziesiątych był państwem narodu kazachskiego, Starszego Żuzu i rodziny N. Nazarbajewa. Zob. T. Bodio, P. Załęski, *Elity władzy w Azji Centralnej. Tradycja, modernizacja, etnopolityka*, Warszawa 2009; P. Svoik, *Nacional'nyj vopros v Kazachstane: vzglád „russkoázyčnogo*, „Centralnaâ Aziâ” 1998, nr 3; J. Nazpary, *Post-Soviet Chaos. Violence and Dispossession in Kazakhstan*, London 2002, s. 148–152; N. Amrekulov, *Žuzy v social'no-političeskoj žizni Kazachstana, Central'naâ Aziâ i Kavkaz* 2000, nr 3.

³⁶ Badacz zwraca także uwagę na rywalizację pomiędzy kazachskojęzycznymi Kazachami z aulów i południa kraju a rosyjskojęzyczną ludnością miejską – Kazachami i Słowianami. Obie grupy Kazachów chcą być prawdziwymi Kazachami i jest to przyczyną ich rywalizacji. Zurbanizowani, zeuropeizowani, rosyjskojęzyczni Kazachowie postrzegają kazachskojęzycznych, tradycyjnych Kazachów z aulu i południa kraju jako Uzbeków, tym samym delegitymizując ich prawo do bycia Kazachami. Zob. J. Nazpary, *Post-Soviet Chaos...*, dz.cyt., s. 170–174.

nawet wyłączeni politycznie i ekonomicznie Kazachowie korzystają z kazachizacji językowej³⁷. W istocie powstaje konflikt między ludnością tytularną i nietytularną, charakterystyczny nade wszystko dla Kazachstanu i Kirgistanu.

W europejskich państwach WNP (Rosja, Ukraina, Mołdowa) etniczacja również dokonuje się, ale w łagodniejszym wymiarze. Jest ona szczególnie silna i wyraźna w polityce językowej, kulturze, formowaniu tożsamości³⁸, polityce historycznej. Jeśli chodzi zaś o system prawny, koncepcję narodu, system władzy czy gospodarkę uznanie wyżej wymienionych państw za zdecydowanie etniczujące się jest dyskusyjne. Według zasadniczych kryteriów *etniczacji*, kategoryczne stwierdzenie, że przykładowo putinowska Rosja etniczkuje się nie jest możliwe, gdyż a) etniczni Rosjanie nie mają prawno-konstytucyjnego statusu narodu państwowotwórczego (projekty przyznania im takiego statusu, a Rosji jako państwa mononarodowego pojawiły się w latach 2000–2008, nie zostały jednak zrealizowane); b) w forsowanej przez władze koncepcji *rossijskiego narodu* więzią integrującą jest obywatelstwo, zamieszkiwanie na terytorium Federacji Rosyjskiej, a nie pochodzenie etniczne, chociaż nieuwzględnianie historycznego, demograficznego i politycznego znaczenia etnicznych Rosjan dla państwowości rosyjskiej wydaje się niemożliwe; c) w republikańskich strukturach władzy dominują narody tytularne danej republiki, mimo często demograficznej przewagi ludności nietytularnej (Rosjan); d) językowi rosyjskiemu przyznano szczególny status, ale języki narodów tytularnych republik mimo problemów z ich rozpowszechnianiem nie utraciły statusu języków państwowych w tychże republikach; e) na poziomie federalnym dominuje kultura narodu rosyjskiego; f) historia Rosji jest przedstawiana jako historia narodu i państwa rosyjskiego, bez uwzględniania historii innych narodów Rosji i ich organizmów etnopolitycznych; g) narodowe

³⁷ Tamże, s. 153.

³⁸ W połowie lat 90. XX wieku w Rosji pojawiło się zjawisko etniczacji tożsamości rosyjskiej. *Waloryzacja* (podwyższenie wartości) *rosyjskiej tożsamości etnicznej* (wzrost świadomości etnicznej Rosjan) miała charakter samoorganizacji ludności, kompensującej słabość państwa. Ogólną przesłanką etniczacji świadomości był wszechogarniający kryzys „siły witalnej” Rosjan. Miał on podłoże nie tyle ekonomiczne czy społeczne, co psychologiczne, mentalne. Etnizację tożsamości rosyjskiej należy rozumieć jako proces zmiany świadomości elit i mas w kierunku postrzegania świata według kryterium etnicznego. Nie oznacza ona bynajmniej powrotu do tradycyjnych wartości rosyjskich, historii, kultury, trybu życia. Jej podstawą jest poczucie przynależności etnicznej – „głos krwi”, poczucie, że „my” jesteśmy inni od otaczających nas. Etnizacja tożsamości Rosjan nie była wywołana polityką państwa, a wręcz przeciwnie, pobudziła ona władze do wykorzystania etniczności jako istotnego elementu oficjalnej ideologii. Istotą etniczacji jest przyswajanie przez Rosjan nowego dla siebie paradygmatu etnicznego w rozumieniu i postrzeganiu świata. Zob. V. Solovej, *Krov' i počva russkoj istorii*, Moskwa 2008, s. 404–405, 408–409, 412.

podmioty federacji są wspierane ekonomicznie przez centrum – przykładowo 3/4 budżetów Inguszetii, Czeczenii, Dagestanu, Tuwy, Ałtaju stanowią dotacje budżetu federalnego. Zastosowanie podobnych kryteriów do Ukrainy czy Mołdowy również nie uprawnia do jednoznacznego stwierdzenia, że są to państwa wyraźnie etniczujące się. T. Kuzio zalicza wspomniane państwa do pluralistycznie-liberalnych – nieustabilizowanych demokracji podkreślając, że gwarantują one prawa narodom nietytularnym poprzez autonomię narodowo-terytorialną³⁹. Interesującym przypadkiem jest Białoruś, która faktycznie jest państwem zdeetniczowanym, jeśli się przyjmie, że etniczacja jest procesem „zawłaszczania” państwa przez naród tytularny. T. Kuzio określa Białoruś jako państwo etniczowane przez kulturę i język rosyjski⁴⁰.

Państwa etniczujące się realizują dyskryminacyjną strategię etnopolityki, która jest przeciwieństwem integracji i multikulturalizmu, a jej konsekwencją jest swoista segregacja etniczna obywateli, na przedstawicieli etnosu tytularnego, państwowotwórczego, dysponującego pełnią praw i możliwości dostępu do wielu pozycji społecznych i przedstawicieli mniejszości etnicznych, pozbawionych takich praw, bądź ograniczonych w dostępie do dóbr. Najbardziej powszechnym elementem etniczacji jest etnokracja, która dotyczy praktycznie wszystkich państw WNP zarówno na poziomie centralnym jak i regionalnym.

4. Etnokratyzm a elitokracja

Pojęcie „etnokratyzm” ma dwa podstawowe znaczenia. W pierwszym, *sensu largo*, obejmuje przedstawiony wyżej proces etniczacji – „zawłaszczania” państwa przez dominującą wspólnotę etniczną, którego jednym z elementów jest etnokracja w polityce kadrowej. W drugim, *sensu stricto*, dotyczy bezpośrednio systemu władzy i rekrutacji elit politycznych i pracowników administracji publicznej spośród narodowości tytularnej. W nierosyjskich byłych republikach radzieckich władzę w pełni przejęły

³⁹ Zob. T. Kuzio, „Nationalising...”, dz.cyt.

⁴⁰ Wprawdzie w oficjalnych dokumentach wskazuje się, że podstawą państwowości białoruskiej jest *belorusskaâ ideâ*, której istotą jest „uświadomienie bytu etnosu białoruskiego, jego dziedzictwa historycznego i walki, tożsamości narodowej i samoistości, źródeł genetycznych, przeznaczenia historycznego, idei współlistnienia, podstaw unikalności, właściwości charakteru narodowego, położenia geopolitycznego i roli w globalizacji”. W rzeczywistości jednak polityka władz ukierunkowuje się bardziej w stronę wspólnej dla Białorusinów, Rosjan i Ukraińców tradycji wschodniosłowiańskiej, nawiązującej do dziedzictwa bizantyjsko-prawosławnego. Zob. *Osnovy ideologii belorusskogo gosudarstva*, Minsk 2004, s. 357 i 362–363.

elity narodów tytularnych, dominując w sferze politycznej, ekonomicznej, społecznej i kulturowej. Wykorzystując demokratyzację życia politycznego u schyłku istnienia ZSRR, narody tytularne zdobywały przewagę w instytucjach politycznych i gospodarczych tamtego państwa. Tworzyło to dogodne warunki dla desowietyzacji i jednocześnie podatny grunt dla *polityzacji etniczności* w interesie narodów tytularnych w państwach niepodległych. Wykorzystywanie etnocentryzmu w procesie narodo- i państwowotwórczym ma zarówno pozytywne jak i negatywne konsekwencje. Z jednej strony, pozwala na umocnienie i stabilizację polietnicznego społeczeństwa, zachowanie niezależności i zagwarantowanie samodzielnego rozwoju. Etnocentryzm w pozytywnym znaczeniu, rozumiany jako odwoływanie się do tradycji narodowych – np. *kyrgyzčylyk*, może stać się podstawą ideologii państwowej. Z drugiej, stwarza niebezpieczeństwo izolacji narodu i napięcie w stosunkach międzyetnicznych⁴¹.

Etnokratyzm jest konsekwencją *etnocentryzmu*, powstaje jako przejaw polityzacji etniczności w procesie formowania się tożsamości etnicznej. Poczucie przynależności do własnego etnosu i przeciwstawianie go innym może przybrać charakter wartościujący. Wtedy to formuje się wyobrażenie o wyższości własnego etnosu nad innymi. Wpływ na negatywny stosunek do innych wspólnot etnicznych mają działacze ekstremistyczni, wykorzystujący etnocentryzm do rozpalania waśni międzyetnicznych. Stawianie własnej wspólnoty etnicznej ponad innymi obejmuje różne dziedziny. Szczególną rolę etnocentryzm pełni w polityce, przybierając formę etnokracji. Jest ona możliwa w państwach polietnicznych, w których z reguły istnieje konkurencja między wspólnotami etnicznymi o dostęp i wpływ na władzę. Etnokracja może zostać ustanowiona jako forma rządów, charakteryzująca się dominacją w strukturach władzy politycznej przedstawicieli jednego etnosu. Ale bardziej wyrazistą jej formą jest konstrukcja państwa, w którym dominująca politycznie wspólnota etniczna utożsamia się z państwem, zamykając innym grupom dostęp do władzy i uniemożliwiając im uczestnictwo w procesie państwo- i narodotwórczym⁴². Dominującą politycznie grupą etniczną jest z reguły tzw. etnos rdzenny, państwowotwórczy. Łagodniejszą odmianą etnokracji jest *demokracja etniczna*, łącząca demokrację z instytucjonalizacją dominacji etnicznej. Z jednej strony demokratyczne podstawy ustroju gwarantują pełnię praw obywatelskich i politycznych przedstawicielom mniejszości etnicznych, drugiej – dominująca

⁴¹ A. Kosičenko, *Nacional'no – gosudarstvennoe stroitelstvo v Respublike Kazachstan*; E. Breslavskaja, *Rol' tradicii v formirovanii ideologii kyrgyzskogo gosudarstva*, w: „Społeczeństwo i polityka. Pismo edukacyjne”. *Azja Centralna – problemy historii i współczesności*, Pułtusk 2007, nr 2–4.

⁴² Ū. Šabaev i A. Sadochin, *Ėtnopolitologija...*, dz.cyt., s. 55.

grupa etniczna zapewnia sobie uprzywilejowane położenie, ograniczając mniejszościom dostęp do władzy. Państwo jest wówczas ojczyzną jedynie dla etnosu państwowotwórczego, a nie wszystkich obywateli. Dyskryminowane mniejszości nie wykazują pełnej lojalności wobec państwa. Zarówno grupa dominująca, jak i mniejszości żywią do siebie nieufność. Istotą demokracji etnicznej jest konflikt między demokracją – formalną równością i hegemonią – realną nierównością.

Poziom etnokracji można badać za pomocą współczynnika *Prazauskasa*, który wskazuje poziom reprezentacji danej narodowości w organach władzy i zarządzania. Stanowi on iloraz procentowego udziału we władzy i udziału w populacji ogółem. Gdy wartość współczynnika jest równa „1” oznacza to, że reprezentacja danej narodowości w organach władzy i administracji odpowiada ich udziałowi w całej populacji. Wartość współczynnika *Prazauskasa* > 1 oznacza, że dana narodowość jest nadreprezentowana w organach władzy i administracji w stosunku do jej udziału w całej populacji. Współczynnik *Prazauskasa* < 1 oznacza, że dana narodowość jest niedoreprezentowana w organach władzy i administracji⁴³. Przykładem państw etnokratycznych są poradzieckie państwa Azji Centralnej, w których organy władzy ustawodawczej, wykonawczej i sądowniczej opanowane są przez przedstawicieli etnosów państwowotwórczych⁴⁴. Wyklucza to z życia społeczno-politycznego ludność nietytularną. Etnokracja dotyczy także rosyjskich republik narodowościowych, gdzie często narody tytularne, stanowiąc mniejszość populacji zdecydowanie dominują w strukturach władzy.

W Republice Tatarstan, jednym z podmiotów Federacji Rosyjskiej, władzę sprawuje tatarska elita polityczna, uformowana w ZSRR i sprawująca monoetniczną kontrolę nad instytucjami władzy, co u nietatarskich mieszkańców republiki wywołuje przekonanie o realizowaniu przez władzę koncepcji narodu etnicznego. Życiorys polityczny prezydenta Tatarstanu Mintimera Šajmiewa, aktywnie wspierający ideę narodu tatarstańskiego, potwierdza jego przynależność do dawnej, komunistycznej nomenklatury partyjnej⁴⁵. Tatarska elita poradziecka zapewniła sobie trwałą pozycję w strukturach władzy republiki. Na podstawie układu *O rozgraniczeniu pełnomocnictw między organami władzy państwowej FR i organami władzy państwowej RT*, wprowadzono wymóg znajomości języków państwo-

⁴³ N. Kradin, *Političeskāā antropologiā*, Moskva 2005, s. 204.

⁴⁴ Na ten temat: A. Wierzbicki, *Etnopolityka...*, dz.cyt.

⁴⁵ Był m.in. ministrem melioracji i gospodarki wodnej, Tatarskiej ASRR, a następnie z-cą i przewodniczącym rady ministrów, a przed rozpadem ZSRR został członkiem KC KPZR. W swoich wystąpieniach często używa zwrotu „Drodzy Tatarstańcacy”. Szczegóły życiorys polityczny M. Šajmiewa: N. Zen'kovič, *Ėlita. Gubernatory novoj Rossii*, Moskva 2007.

wych republiki (tatarskiego i rosyjskiego) dla kandydatów na prezydenta republiki. Faktycznie rzecz biorąc jest to oficjalne przyzwolenie na etnokratyczną, a nawet trybalną dominację Tatarów. Pozbawia się bowiem prawa ubiegania się o urząd prezydenta nie-Tatarów, którzy z reguły nie znają języka tatarskiego, jak również niemałej części tych Tatarów, którzy nie znają języka ojczystego. W rzeczywistości, chodziło o reprodukcję, a nie wymianę dotychczasowej, lojalnej wobec centrum elity tatarskiej⁴⁶. W organach władzy w Tatarstanie oprócz etnokratyzmu obecny jest także, charakterystyczny dla przestrzeni eurazjatyckiej, klientelizm⁴⁷.

Cechą polityzacji etniczności w Baszkortostanie jest to, że konkurencja między władzami republiki a opozycją ma w zasadzie charakter etnopolityczny. Głównym rywalem władzy nie są nacjonaliści baszkirscy, których hasła w dużej mierze przejmują etnokraci postkomunistyczni, lecz silny, irredentystyczno-separatystyczny tatarski ruch etnopolityczny⁴⁸. Murta-

⁴⁶ Mechanizm często stosowany w państwach poradzieckich, chociażby w Azji Centralnej. Mając na względzie, że Tatarzy stanowią nieco ponad połowę populacji i nie wszyscy znają język ojczysty, ogranicza to praktycznie połowie populacji możliwość wystawienia własnego kandydata.

⁴⁷ Dotyczy to przykładowo władzy ustawodawczej. Okręgi wyborcze są tak wyznaczone, aby zapewnić decydujący głos wyborcom wiejskim, którzy wybierają połowę deputowanych parlamentu – Rady Państwowej, chociaż ludność miejska stanowi ¼ populacji republiki. Dlatego też większość deputowanych stanowią zawsze Tatarzy. Najważniejsza jest jednak nie struktura etniczna parlamentu, ale lojalność deputowanych. Rdzeń parlamentarzystów stanowią reprezentanci lokalnej nomenklatury (klienci) zależni od swoich kazańskich patronów, którzy z kolei mają swoich patronów w administracji prezydenta. Zob. A. Sud'in, *Respublika Tatarstan v gosudarstvennoj strukture Rossii*, w: *Étničeskij nacionalizm i gosudarstvennoe stroitel'stvo*, Moskwa 2001, s. 199–200.

⁴⁸ Źródła antagonizmu tatarsko-baszkirskiego należy doszukiwać się w polityce narodowościowej bolszewików. Po powstaniu w 1919 r. Tatarskiej ASRR znaczne obszary zamieszkałe przez zwarte skupiska ludności tatarskiej przyłączono do powstałej rok wcześniej Baszkirskiej ASRR. Jednocześnie znaczne obszary, będące strefą baszkirskich koczowisk i osadnictwa włączono do innych, nienarodowych jednostek terytorialnych (gubernia orenburska, kurańska i in.) bez przyznania im autonomii. Włączenie znacznej liczby Tatarów w skład Baszkirskiej ASRR i przekształcenie ich w mniejszość etniczną na swoim rdzennym terytorium stało się źródłem istniejącego do dziś napięcia międzyetnicznego. W latach 20. XX w. w ramach *korenizacji* poddawano Tatarów w Baszkirskiej ASRR baszkiryzacji, co wywoływało jej niezadowolenie, a sąsiednia Tatarska ASRR od czasu do czasu wysuwała pod adresem Baszkirskiej ASRR roszczenia terytorialne, domagając się przekazania ziem zamieszkałych przez ludność tatarską. To zaś wywoływało niezadowolenie Baszkirów, których znaczna część, w tym inteligencja w reakcji na żądania Tatarów zaczęła wyrzekać się islamu jako „religii tatarskiej”, usiłując uzasadnić przynależność kultury baszkirskiej do „stepowej kultury koczowniczej”. W latach 90. XX w. tatarskie organizacje etnopolityczne w Baszkortostanie domagały się przyłączenia „terytoriów tatarskich” do Tatarstanu i przyznania językowi tatarskiemu statusu języka oficjalnego w republice. Zob. A. Kappeler, S. Červonnaâ, *Musul'manskie narody Rossii: istoričeskoe vvedenie*, w: *Islam v Evrazii*, Moskwa 2001, s. 112–113; V. Avioustskii, *Aksamitne rewolucje*, Warszawa 2007, s. 186–187.

za Rahimov podobnie jak M. Šajmiev wywodzący się z dawnej nomenklatury radzieckiej⁴⁹ stworzył etnokratyczny i w dużym stopniu trybalny system władzy, oparty na klientelizmie, który przez mieszkańców republiki jest odbierany jako priorytetowe traktowanie narodu baszkirskiego: „Od początku lat 90. ubiegłego stulecia podstawą polityki kadrowej władzy są zasady pokrewieństwa, kumoterstwa i ziomkostwa, przy czym najważniejsze nie są wiedza, umiejętności i zdolności człowieka, ale jego narodowość, znajomość języka baszkirskiego, osobiste oddanie swojemu patronowi. W okresie suwerenności uformowała się etnoelita, zajmująca większość najwyższych stanowisk w organach władzy republiki”⁵⁰. Mając poparcie centrum federalnego zwyciężał w kolejnych wyborach.

Zasadniczą cechą etnokracji w niektórych państwach WNP (Azja Centralna, Zakaukazie, republiki rosyjskie) jest jej dwuwymiarowość. Pierwszy wymiar to dominacja przedstawicieli narodu tytularnego, zaś drugi – związany z trybalizmem – oznacza dominację w elitach władzy najbardziej wpływowego plemienia, rodu czy grupy etnoterytorialnej narodu tytularnego. Polityka kadrowa prowadzona w Kazachstanie i Kirgistanie, nie uwzględniająca polietnicznej struktury obu krajów jest jednym z najistotniejszych problemów etnopolityki⁵¹. Etnokratyzm, a także trybalizm i klientelizm, określane również jako podziały socjopolityczne, są wykorzystywane jako pozaprawne kryteria rekrutacji elit władz i pracowników aparatu państwa.

5. Specyfika podziałów socjopolitycznych, przywództwa i elity władzy

Nasilenie stosunków klanowo-trybalnych w przestrzeni poradzieckiej nastąpiło w końcu lat 80. XX wieku wraz ze wzrostem tożsamości narodowej narodów ZSRR. Przy tym odrodzenie trybalizmu należy wiązać przede

⁴⁹ W 1990 r. został przewodniczącym Rady Najwyższej Baszkirskiej ASRR.

⁵⁰ N. Muhametšina, *Transformacja nacjonalizmu i „simvol’naâ èlita*, Samara 2003, s. 72–73.

⁵¹ Prezydent Kazachstanu N. Nazarbajew uważa, że struktura etniczna pracowników administracji państwowej odpowiada strukturze etnicznej kraju: „Sądzone, że wkrótce większość urzędów w kraju zostanie obsadzona Kazachami, bez względu na ich kwalifikacje. Ta prognoza oczywiście się nie sprawdziła. W administracji państwowej są zatrudnieni przedstawiciele 64 narodowości, w tym Rosjanie stanowią 20%, a inne narodowości 10%. Odpowiada to mniej więcej strukturze narodowościowej Kazachstanu”. Zob. N. Nazarbajew, *Kazachstańska droga*, Warszawa/Astana 2007, s. 296–297. Odnotować należy, że w rzeczywistości reprezentacja Kazachów w strukturach władzy jest większa.

wszystkim z kryzysem ekonomicznym, który oznaczał konieczność zmagania o przetrwanie. A w takich warunkach więzi rodowo-klanowe oznaczają możliwość oczekiwania pomocy innych członków rodu, plemienia czy klanu. Dla określenia narodów, które budują swoją państwowość i system władzy na podstawie więzi plemiennych badacz turmeński Şohrat Kadyrow wprowadził nazwę *społeczeństwo etniczne*⁵². Cechą społeczeństwa etnicznego (plemiennego) jest wzajemne przenikanie się dwóch przeciwstawnych tendencji: dążenie do *hegemonii ziomkowsko-plemiennej* i tworzenie konfederacji plemion⁵³. Społeczeństwo etniczne charakteryzuje się silną lojalnością wewnątrzplemienną i stosunkowo słabymi więziami międzyplemiennymi⁵⁴. W takim społeczeństwie konkurencja etniczna polega w większym stopniu na rywalizacji międzyplemiennie-terytorialnej niż między sąsiednimi narodowościami. Społeczeństwo etniczne składa się z plemion, a w okresie modernizacji *ziomkostw plemiennych*⁵⁵.

Międzyplemienna konkurencja jest konfliktogenna. W okresie transformacji społeczeństwa etnicznego w narodowe charakterystyczna jest *identyfikacja polietniczna*, z zachowaniem hierarchii plemiennej w ramach narodowości, typowej dla koczowniczych narodów centralnoazjatyckich. Zależność ta jest uwidoczniła przykładowo w postaci pytań wśród Kazachów: z jakiego żuzu pochodzisz, a z jakiego plemienia? (*žüzün/ ruyn kim?*)⁵⁶. W polityce sprowadza się to do podkreślenia w ten sposób „prawdziwie etnicznego” pochodzenia w porównaniu z konkurentem. Chodzi o wykazanie, że nie jest on nie tylko „czystej krwi” Kazachem czy Kirgizem, ale też nie tego właściwego żuzu czy plemienia, któremu należy się pierwszeństwo w walce o władzę. Hierarchia stosunków rodowo-plemiennych determinuje proces budowy państwowości. Pamięć historyczna o konkurencji subetnicznej jest trwałym czynnikiem procesu politycznego. W *społeczeństwie etnicznym* ujawnia się dążenie do panowania jednych plemion nad innymi. Realnie rzecz ujmując nie są one społeczeństwami, lecz wspólnotami, które Şohrat Kadyrow nazywa *narodami plemion*⁵⁷. Charakteryzują się one autorytaryzmem, którego korzenie tkwią w pa-

⁵² Zob. Ş. Kadyrov, *Ėtnos i politika. Ėtničeskie istoki, ėvoluciâ i perspektivy turkmenskoy gosudarstvennosti*, „Aziâ i Afrika Segodnia” 2003, nr 5.

⁵³ Ş. Kadyrov, *Naciâ...*, dz.cyt., s. 6.

⁵⁴ S. Esenova, „Tribalism” and identity in contemporary circumstances: the case of Kazakhstan, „Central Asian Survey” 1998, nr 3.

⁵⁵ Na przykładzie plemion turkmeńskich badacz Şohrat Kadyrow uważa, iż każde plemię należy traktować jako oddzielną subpopulację w stosunku do całego narodu.

⁵⁶ Nurbulat Masanov podkreśla, iż pierwszym pytaniem, które zadawali wzajemnie spotykający się Kazachowie było: „Jak się miewa Wasze bydło/zwierzęta?”. N. Masanov, *Kazachskââ političeskââ i intelektual’naâ elita*, „Ewraziâ. Lûdi i mify”. Moskwa 2003.

⁵⁷ Tamże.

triarchalnej rodzinie wielodzietnej, monarchizmem, preradzającym się w despotyzm czy „przewroty pałacowe”.

Spółeczeństwo etniczne ma charakter tradycyjny, a podstawą tradycji – podziałów i układów rodowo-plemiennych w Azji Centralnej, jak słusznie zauważa Tadeusz Bodio jest *trybalizm*, który stanowi mechanizm rozwoju politycznego – konkurencji w walce o władzę. Próby zdefiniowania tego zjawiska, prowadzą do jego trzech wymiarów:

- politycznego, gdzie oznacza przenikanie zorganizowanych grup sformowanych według przynależności rodowo-plemiennej do systemu władzy państwowej i tym samym wpływających na politykę na poziomie państwowym i regionalnym – stosunki trybalistyczne charakteryzują się tym, że grupy rodowo-plemienne nie są związane odpowiedzialnością przed państwem;
- historyczno-kulturowego, gdzie trybalizm oznacza zachowanie tradycyjnych instytucji, stworzonych na podstawie podziału rodowego;
- społecznego, w którym trybalizm oznacza instytucję pomocy wzajemnej, stworzoną na podstawie więzi genealogicznych dla udzielenia pomocy członkom rodu⁵⁸.

Trybalizm polityczny należy traktować jako jeden z wymiarów rywalizacji politycznej, powiązany z podziałami socjopolitycznymi. Istotą podziału socjopolitycznego w społeczeństwie etnicznym jest istnienie grup interesu – rodów, plemion i grup etnoterytorialnych, rywalizujących o dostęp do władzy. Podział socjopolityczny przejawia się na dwóch poziomach: 1) empirycznym (istnienie grupy, spojenej więziami pokrewieństwa i pochodzenia); 2) normatywnym (system wartości, konstytuujących poczucie odrębności i spajający grupę)⁵⁹.

Do zasad trybalizmu należą: 1) pokrewieństwo, określające układ życia danej wspólnoty, jej organizację i hierarchie relacji między członkami⁶⁰; 2) egoizm grupowy, którego wyrazem jest dążenie do dominacji nad

⁵⁸ Zob. T. Bodio, *Układy klanowe jako mechanizm polityki (na przykładzie państw Azji Centralnej)*, w: B. Kaczmarek (red.), *Metafory polityki 3*, Warszawa 2005, s. 315. Można spotkać jeszcze jedno znaczenie trybalizmu – trybalizm życia codziennego, który polega na dążeniu do czynienia wszystkiego przez protekcję i „po znajomości”. Trybalizm oznacza zatem priorytet więzi pokrewieństwa nad wszystkimi innymi. Zob. A. Kravčenko, *Social'naâ antropologîâ*, Moskwa 2005, s. 477 i 478.

⁵⁹ Andrzej Antoszewski wskazuje jeszcze na trzeci wymiar podziałów socjopolitycznych – *organizacyjny*, który przejawia się w utworzeniu partii, organizacji, reprezentującej grupę, co jest charakterystyczne dla społeczeństw europejskich. Zob. A. Antoszewski, *Wzorce rywalizacji politycznej we współczesnych demokracjach europejskich*, Wrocław 1997, s. 31.

⁶⁰ E. Schatz zwraca uwagę, że istotą trybalizmu jest nie tyle mit pokrewieństwa, co demonstracja znajomości przez stosunki pokrewieństwa. Od każdego Kazacha czy Kirgiza oczekiwano znajomości swojej genealogii (šežire, žeti ata). Zob. E. Schatz, *Modern Clan Politics. The Power of „Blood” in Kazakhstan and Beyond*, Seattle and London 2004, s. 27–28.

innymi wspólnotami; 3) separatyzm, sprzyjający zachowaniu tożsamości i zwartości rodu czy plemienia i przeciwdziałający rozproszeniu w innych wspólnotach; 4) etnoregionalizm, osłabiający dynamikę procesów narodotwórczych i państwowotwórczych⁶¹. Z kolei Kathleen Collins wyróżnia w ramach struktury trybalnej trzy elementy: 1) elity trybalne; 2) normy; 3) członkowie struktury. Zadaniem elit trybalnych (rodu, plemienia) jest rozwiązywanie sporów, gwarantowanie transakcji ekonomicznych i bezpieczeństwa. Normy są usankcjonowane społecznie, a członkowie sieci obserwują się wzajemnie. Nieformalny przymus (presja społeczna, wstyd) jest podstawą lojalności trybalnej⁶².

Sergej Abašin interesująco konstatuje istotę polityzacji etniczności w Tadżykistanie, pisząc, iż po zniknięciu ograniczeń w demonstrowaniu odrębności etnicznej z okresu radzieckiego, na czele formujących się ruchów etnopolitycznych stanęli przedstawiciele inteligencji twórczej i naukowej. Jednakże, polityzacja etniczności nie ograniczyła się do poziomu ogólnonarodowego. Przeniknęła w głąb narodu tadżyckiego, bardziej niż innych narodów tytularnych Azji Centralnej i całego WNP, przekształcając odmienności kulturowe w podłoże programów politycznych w imieniu wspólnot subetnicznych. Doprowadziło to zamiast umocnienia jedności Tadżyków do ich podziału na mniejsze grupy. I paradoksalnie polityzacja etniczności zamiast ją umocnić okazała się szkodliwa dla trwałości narodu tadżyckiego⁶³.

Uwarunkowania etnopolityczne nie sprzyjają jednak osiągnięciu pełnej konsolidacji narodowej w państwach Azji Centralnej czy republikach rosyjskiego Kaukazu Północnego. Ciągłe żywa jest pamięć tradycyjnej organizacji etnopolitycznej i jej struktury rodowo-plemiennej. Całkowite przezwyciężenie podziałów rodowo-plemiennych i trybalizmu nie jest możliwe w tak krótkim czasie, jaki upłynął od momentu uzyskania niepodległości w przypadku państw Azji Centralnej. Przynależność rodowa, plemienna czy dodatkowo u Kazachów żuzowa jest głęboko zakorzeniona w świadomości etnosów tytularnych regionu. Przezwyciężyć te podziały może modernizacja, dokonywana na bazie trwałego wzrostu gospodarczego i poziomu życia. W takich uwarunkowaniach solidarność kolektywna, utrwalona na podstawie rodowej zasady pomocy wzajemnej będzie ustępować miejsca obywatelskiemu indywidualizmowi. Linie podziału wewnątrz etnosów ty-

⁶¹ T. Bodio, *Układy...*, dz.cyt., s. 316. Inni autorzy zwracają uwagę, że istotą trybalizmu jest oprócz pokrewieństwa sieć powiązań. Trybalizm oznacza zatem nieformalną organizację, której podstawą istnienia jest sieć pokrewieństwa i fikcyjnych, bądź wyimaginowanych stosunków pokrewieństwa. Zob. K. Collins, *Clan Politics and Regime Transition in Central Asia*, New York 2006, s. 25.

⁶² K. Collins, *Clan...*, dz.cyt., s. 29.

⁶³ S. Abašin, *Nacionalizmy v Srednej Azii. V poiskah identičnosti*, Moskva 2007, s. 260.

tularnych przebiegają nie tylko według rodów, plemion czy związków plemiennych, lecz także według regionów czy środowiska zamieszkania. I tak, przykładowo wśród Kazachów, a szczególnie wyraźnie wśród Kirgizów istotny jest podział na ludność tytularną z północy i południa.

Podobnie jak w Azji Centralnej, więzi trybalne (subetniczne) zachowały się i umocniły na rosyjskim Kaukazie Północnym, chociaż oczywiście ich podstawa jest odmienna. Praktycznie w każdej republice rekrutacja elit władzy odbywa się na tej podstawie: „We wszystkich republikach Kaukazu Północnego kierownicze stanowiska w urzędach państwowych są zajęte przez osoby powiązane węzłami pokrewieństwa. Samowola organów władzy wywołuje apatię wśród znacznej części ludności”⁶⁴. Najbardziej charakterystycznym przykładem trybalizmu kaukaskiego jest Czeczenia. Od 2002 r. w tej republice realizowana jest *czeczenizacja*. Jej pierwotnym założeniem miała być legalizacja prorosyjskich władz Czeczenii i przekazanie im odpowiedzialności za bezpieczeństwo w tej republice⁶⁵. W rezultacie jednak czeczenizacja doprowadziła do swoistej prywatyzacji państwowości czeczeńskiej w ramach FR. Władzę w republice przejął prorosyjski klan Kadyrova, który umocnił się zwłaszcza w okresie rządów obecnego prezydenta Ramazana Kadyrova, syna byłego prezydenta Ahmeta Kadyrova, który w 2005 r. został premierem republiki. Proces „zawłaszczania” Czeczenii przez klan Kadyrova określa się jako *ramazanizacja* lub *kadyrovizacja*⁶⁶.

Niemniej skomplikowane procesy etnopolityczne zachodzą w innej republice Kaukazu Północnego – polietnicznym Dagestanie, którego ustrój można określić mianem „federacji w federacji”⁶⁷. W tej republice kwestia

⁶⁴ D. Kozak, *Prodaem Kavkaz. Torg umesten*, „Moskovskij Komsomolec” 16.06.2005.

⁶⁵ Zob. M. Falkowski, *Kaukaz Północny: rosyjski węzeł gordyjski. Najważniejsze problemy i konflikty w regionie i ich wpływ na przyszłość Rosji*, Prace OSW, Warszawa, grudzień 2004.

⁶⁶ Oznacza to w dużej mierze militaryzację republiki, kontrolowanej przez wierne Kadyrowowi oddziały milicji, których zapleczem są zwolennicy jego klanu, a nawet członkowie jego *teipu*. Warto dodać, że wśród Czeczenów bardzo silna pozostaje lojalność rodowo-klanowa. Liczbę jednostek rodowo-klanowych (*teip*) określa się na ponad 100. Wielu Czeczenów nadal utożsamia się bardziej ze swoim *teipem* niż całym narodem czeczeńskim. Lojalność rodowo-klanowa utrudnia tym samym konsolidację narodową i państwową. Stąd przywódcy czeczeńscy jak np. Dżochar Dudajew czy Asłan Maschadow, chcąc zjednoczyć naród w obliczu zagrożenia rosyjskiego odwoływali się przede wszystkim do islamu, jako czynnika integrującego. Zob. U. Halbach, *Prekäre Staatlichkeit. Strukturprobleme im Nordkaukasus*, „Osteuropa” 2006, nr 7; J. Perović, *Am Abgrund. Fehlentwicklung im Nordkaukasus*, „Osteuropa” 2006, nr 7; M. Bowker, *Russia and Chechnya: the issue of secession*, „Nations and Nationalities” 2004, nr 4.

⁶⁷ Dagestan („kraj gór”) jest zamieszany przez 50 narodowości, spośród których 30 uznano za rdzenne. 14 największych narodowości zaliczono do tytularnych. Cztery największe: Awarowie – 29,4%, Darginczycy – 16,5%, Kumycy – 14,2% i Lezgini 13,1% stanowią 73,2% populacji republiki. Szerzej na ten temat: M. Słowikowski, *Transformacja reżimu politycznego w Republice Dagestan. Między demokracją konsensualną a kolegialnym autorytaryzmem klan-*

etniczna nakłada się na więzi społeczne o charakterze trybalnym. Za najważniejsze zadanie „kształtującego się w republice systemu władzy państwowej było zachowanie parytetu między narodami i ich klanami oraz działanie na rzecz zachowania równowagi w realizacji interesów poszczególnych narodów”⁶⁸. W końcu lat 80. XX wieku w republice ukształtował się parytet, zgodnie z którym funkcję pierwszego sekretarza komitetu republikańskiego partii pełnił Awar, przewodniczącego Rady Najwyższej Dargińczyk, a przewodniczącego Rady Ministrów Dagestańskiej ASRR Kumyk.

W latach 90. w nowych uwarunkowaniach politycznych, mając na uwadze skomplikowaną strukturę etniczną, skonstruowano kolegialny organ władzy państwowej – Radę Państwową, będącą kolegialną głową państwa, rezygnując tym samym z przyczyn etnopolitycznych z ustanowienia urzędu prezydenta⁶⁹. Rada Państwa składała się z 14 osób – po jednym przedstawicielu spośród 14 rdzennych narodowości. Przewidywano rotacyjne przewodnictwo tego organu, co dwa lata, kolejno przez reprezentanta poszczególnych narodowości. Jednakże pierwszy przewodniczący – Dargińczyk Magomedali Magomedov przez 13 lat utrzymywał się u władzy⁷⁰. Na podstawie ustawy z 2004 roku Zgromadzenie Narodowe Dagestanu w 2006 roku wybrało na prezydenta zgłoszonego przez W. Putina Awara – Muchu Alieva, dotychczasowego przewodniczącego Zgromadzenia Narodowego Republiki, który został pierwszym prezydentem Dagestanu. M. Aliev miał gwarantować konsolidację narodu Dagestanu, bowiem mimo, iż jest Awarem, uważano go za kandydata kompromisowego dla wszystkich narodowości. Dotychczasowy prezydent M. Magomedov zagwarantował jednak silną pozycję dla swojego klanu, gdyż jego syn Magomedsalam Magomedov został przewodniczącym parlamentu⁷¹.

Interesująco na temat więzi społecznych na Kaukazie Północnym wypowiedział się prezydent Kabardyno-Bałkarii Arsen Kanokov: „Co się tyczy klanowości, to wszystkim swoim krewnym od razu powiedziałem, że ani jednego z nich nie wezmę do władzy. Oczywiście, mam przyjaciół, i jeśli uważać ich za klan, to nie będę miał na kim się oprzeć”⁷².

nowym, „Obóz” 2007, nr 44.

⁶⁸ M. Słowikowski, *Transformacja...*, dz.cyt.

⁶⁹ W ten sposób starano się uniknąć rywalizacji i konfliktu międzyetnicznego w republice.

⁷⁰ W 2003 r. przyjęto nową konstytucję, która przewidywała wprowadzenie urzędu prezydenta, wybieranego w wyborach powszechnych. Postanowienia konstytucji nie weszły jednak w życie, w związku z jedną z reform w ramach *vertikali władzy*, polegającą na zniesieniu wyborów powszechnych głów podmiotów FR. Dotyczyło to także republik. Jako pretekst do tych zmian posłużyły krwawe wydarzenia w Biesłanie na początku września 2004 r.

⁷¹ Zob. M. Słowikowski, *Transformacja...*, dz.cyt.; J. Perović, *Am Abgrund...*, dz.cyt.; U. Halbach, *Prekäre...*, dz.cyt.

⁷² N. Zen’kovič, *Èlita...*, dz.cyt., s. 194.

W państwach WNP w procesie etniczacji władzy pojawił się problem partycypacji mniejszości etnicznych w zarządzaniu państwem, a w niektórych z nich (Azja Centralna, rosyjskie republiki Kaukazu Północnego) również odzwierciedlenie struktur rodowo-plemiennych i klanowych. Etnokratyzm, trybalizm i klientelizm w strukturach władzy to czynniki pozaprawne wpływające na rekrutację i mobilność elity władzy politycznej oraz marginalizację ludności nietytularnej. Marginalizacja mniejszości etnicznych w strukturach władzy politycznej osłabia ich więź obywatelską i tożsamość państwową. Trybalizm i etnokrację w strukturach władzy należy traktować jako zjawiska obronne. Renesans trybalizmu w okresie niepodległości jest uwarunkowany sytuacją materialną, gdzie lojalność rodowo-plemienna i klanowa stwarza szanse na przezwyciężenie trudności. Etnokracja zaś ma przywrócić „sprawiedliwość dziejową” i uczynić narody tytularne „gospodarzami” swoich ojczyzn.

Summary

The leadership and elites in CIS states (the ethno-political perspective).

The author of this article examines leadership and political elites in the ethno-political perspective. He explains the backgrounds and the status of the discipline, terms and definitions that are used, as well as the research methods. He also presents the outcomes from applying the ethno-political method to study leadership and political elites.

In the study, he introduces the thesis that state-forming processes are actually prior to the nation-forming processes. He pays much attention to the analysis of interconnections between tribalism and ethnocracy, and mechanisms of creation and functioning of elitocracy. He gives ground that in particular CIS states, ethnocracy expresses itself in 2 forms. The first one is expressed through the domination of a titular nation. The second form shows in domination of the most influential tribe, family or ethnoterritorial group of the titular nation.

Резюме

Лидерство и элиты стран СНГ – перспективы этнополитических исследований

Автор рассматривает лидерство и политические элиты с точки зрения этнополитики. Определяет статус этнополитологии, систему её понятий и терминов, а также исследовательские методы. Указывает выгоду вытекающую из использования этнополитического метода

в исследованиях лидерства и политических элит стран СНГ. В своём анализе доказывает, что в этих странах государствообразующие процессы опережают национально-образующие. Много внимания уделяет исследованию трайбализма, этнократии, механизмов выдвижения и функционирования элитократии. Отмечает, что этнократия в некоторых странах СНГ проявляется в двух измерениях: во-первых, как доминация представителей титульной нации, во-вторых – в связях с трайбализмом и доминацией в элитах власти наиболее влиятельного племени, рода или этнотерриториальной группы титульной нации.

Empiryczne, analityczne i normatywne podejścia do badań elit politycznych w transformacji systemowej (na przykładzie WNP)

1. Uwagi wstępne

Dyskusja o roli i znaczeniu państwa w transformacji systemowej i politycznej krajów WNP jest jednym z najważniejszych problemów badawczych. W tym kontekście warto zwrócić uwagę na fakt, że państwo w tych krajach jest często postrzegane jako element, który może przyczynić się do stabilizacji sytuacji politycznej i społecznej, a także do rozwoju gospodarki. Jednakże, w rzeczywistości, państwo w tych krajach jest często postrzegane jako element, który może przyczynić się do destabilizacji sytuacji politycznej i społecznej, a także do regresu gospodarki. W tym kontekście warto zwrócić uwagę na fakt, że państwo w tych krajach jest często postrzegane jako element, który może przyczynić się do stabilizacji sytuacji politycznej i społecznej, a także do rozwoju gospodarki. Jednakże, w rzeczywistości, państwo w tych krajach jest często postrzegane jako element, który może przyczynić się do destabilizacji sytuacji politycznej i społecznej, a także do regresu gospodarki.